Павло Ісаков

Табори примусових робіт в УСРР в 1920 р.

Вивченню історії пенітенціарної системи в радянський час заважали заідеологізованість всієї науки в СРСР, в цілому, «непрестижність» тематики та обмежений доступ як до самої системи, так і значної кількості архівних документів. Як наслідок, більше розроблялась загальні питання історії виправно-трудової системи. Із здобуттям Україною незалежності з'явилась можливість неупереджено і правдиво досліджувати історію українського народу. Якщо загальні питання (нормативно-правове регулювання, історія центральних органів, історико-правовий аналіз діяльності, окремі напрямки кримінально-виконавчої політики тощо) розроблені на сьогоднішній день достатньо добре, то «низовий» рівень ще залишається в значній мірі «білою плямою». Як відомо, історія твориться не тільки «нагорі». Тому, щоб «оживити» загальні схеми, наповнити їх конкретикою, вкрай потрібно розвивати історичні дослідження регіонального рівня. Тільки так можна за сухими цифрами та законодавчо-нормативними актами відчути справжній дух тієї епохи.

Метою цієї статті є дослідження створення та функціонування губернських підвідділів громадських і примусових робіт виконавчих комітетів і таборів примусових робіт в УСРР в 1920 р.

1920 р. став третьою за кількістю і першою успішною за результатами спробою більшовиків закріпити свою владу в Україні. Громадянська війна була ще в самому розпалі. Тому «революційна доцільність ізоляції ворогів», з одного боку, а з іншого, — необхідність в існуванні невід'ємного інституту будь-якого державного утворення — місць ув'язнення та позбавлення волі — змушували більшовиків форсувати питання утворення на базі комуністичної ідеології нової виправно-

трудової системи. 12.10.1920 р. РНК УСРР було прийнято постанову «Про табори примусових робіт»[1], які зайняли важливе місце в карально-репресивному апараті радянської влади (відразу наголосимо, що ми не будемо аналізувати зміст цієї постанови, доступної для широкого загалу, а зупинимось на висвітленні практичного аспекту її втілення в життя). Відзначимо лише, що згідно зазначеної постанови новостворювані губернськими надзвичайними комісіями табори передавались у відання губернських виконавчих комітетів. Загальне управління «Таборами примусових робіт» (далі — ТПР) належало Центральному (в архівних матеріалах вживається термін «Головному», якого будемо притримуватись і ми) управлінню громадських робіт і повинностей (далі — Головне управління) Народного Комісаріату внутрішніх справ (далі — НКВС). Слід підкреслити фрагментарність та розпорошеність інформації з досліджуваної проблематики в архівах НКВС УСРР, що пояснюється станом всеохоплюючого хаосу періоду громадянської війни та наступними буремними роками 1941–1945 рр. і пов'язаної з ними поспішною евакуацією архівних фондів.

Процес утворення ТПР на місцях в УСРР мав свої особливості, обумовлені перебігом тогочасних подій громадянської війни. Слід відразу зазначити, що практичний аспект цього процесу значно випереджав нормативно-правовий. Так, нарком НКВС УСРР 07.09.1920 р. телеграфував до Москви: «Терміново вишліть декрет про Відділ Примусових Робіт, який потрібно провести через РНК УСРР. Відсутність його ускладнює роботу Відділу, який фактично існує, але не декретований на Україні»[2]. Хоча ТПР в УСРР офіційно були утворені, як вже зазначалось,

---

[1] Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор. Г.О. Радов, І.І. Рєзник. — К.: ВД «Говард Пресс», 1999. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 114–117.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ України). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 360. — Арк. 12.

постановою РНК УСРР 12.10.1920 р., станом на вересень 1920 р. в Україні вже функціонувала розгалужена система ТПР, які діяли на підставі постанови ВЦВК РСФРР від 17.05.1919 р. «Про табори примусових робіт», що зайвий раз свідчило про ілюзорність самостійності українських більшовиків. Так, станом на вересень 1920 р. в УСРР функціонували ТПР в містах: Харків (розрахункова наповнюваність 1000 зас.), Полтава (1000–1200 зас.), Лубни (800 зас.), Ромни (1200 зас.), Кременчук, Катеринослав (300 зас.), Миколаїв (500 зас.), Єлисаветград (400 зас.), Одеса (нараховувалось 942 зас.), Луганськ (600 зас.), Лисичанськ (300 зас.), Чистяковськ (300 зас.), Таганрог (600 зас.), Дебальцеве, Слов'янськ, Чернігів (500 зас.), Вінниця (300 зас.), Житомир, Київ, Олександрівськ[3]. Всі вони підпорядковувались губернським підвідділам громадських і примусових робіт виконавчого комітету (далі — губернським підвідділам), які, в свою чергу, підпорядковувались Головному управлінню НКВС УСРР. Останній складався з підвідділів: адміністративний (загальне управління ТПР, особовий склад, статистика), організаційно-інструкторський (організація ТПР, нагляд за їх діяльністю), господарський.

Організаційно-штатна структура губернських підвідділів складалась з 16 посад. Службові оклади в залежності від посади становили 2100 крб. (12 розряд) — 3750 крб. (23 розряд)[4]. На практиці на місцях існували досить значні відхилення в бік збільшення в розмірах розрядів і окладів у порівнянні з нормативно визначеними (наприклад, в Житомирському ТПР в серпні-вересні 1920 р. в 1,5 рази)[5]. Зарплати на той час невеликі (ринкові ціни, наприклад, 1 пуду борошна коливались в межах 800–1500 радянських крб.), але через масове безробіття люди були раді хоч якійсь роботі. Закупівельні ціни для забезпечення життєдіяльності ТПР державою були встановлені фіксованими

---

[3] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 1.
[4] Там само. — Арк. 5–6.
[5] Там само. — Спр. 366. — Арк. 10.

(зокрема, борошно житнє 1 ґатунку — 86 крб. за 1 пуд; крупа гречана — 145; пшоно — 119; перловка — 118; м'ясо — 302,50; соняшникова олія — 550; льняна олія — 470; коров'яче масло — 470; картопля — 37; сіль — 100; цукор-пісок — 520; чай сурогат — 2400 тощо)[6]. Звичайно, селянин за таку безцінь в тогочасних умовах гіперінфляції не бажав продавати державі плоди своєї важкої праці. Як наслідок — неможливість забезпечення повноцінного функціонування держструктур при фіксованому і обмеженому фінансуванні; застосування більшовиками силового методу вилучення продовольства у селянства, що лише посилювало його опір й громадянську війну, знищувало виробництво.

Організаційно-штатна структура ТПР (на 400–800 засуджених) складалась з 32–36 посад. Службові оклади в залежності від посади становили 1460 крб. (4 розряд) — 3000 крб. (21 розряд). Для супроводження засуджених на зовнішні роботи по мірі необхідності додатково набирались молодші наглядачі (на 100 засуджених — 2) (7 розряд, 1700 крб.). Зовнішню охорону ТПР здійснювала караульна рота, яка знаходилась у віданні губернського військового комісара і в розпорядженні НКВС[7]. Пізніше розряди і оклади співробітників ТПР були переглянуті в бік збільшення приблизно в 1,2 рази. За понаднормову роботу старшому наглядачу доплачувалось 600 крб., молодшому — 300 крб. Запрошені кваліфіковані робітники вважались службовцями з моменту їх затвердження губернським підвідділом[8]. Оклади співробітників ТПР («концтаборів») із засудженими на 5000 осіб були ще більшими (приблизно в 1,9 рази), існувало 99 штатних посад[9].

---

[6] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 7.
[7] Там само. — Арк. 4; Спр. 366. — Арк. 17.
[8] Там само. — Спр. 361. — Арк. 17.
[9] Там само. — Арк. 30.

Перейдемо до розгляду безпосереднього процесу створення та функціонування в УСРР на місцях в 1920 р. ТПР та губернських підвідділів.

Подільський губернський підвідділ був створений 10.08.1920 р. Його очолив Грузинський Григорій Ісаакович, член КП(б)У з листопада 1917 р. Підвідділом відразу були дані директиви Кам'янецькому, Проскурівському, Могилів-Подільському, Тульчинському повітревкомам про відкриття концентраційних таборів. Вінницький ТПР почав діяти 07.12.1920 р., хоча тільки 15.12.1920 р. було підписано акт про готовність будинку для утримання 360 засуджених. Першими прибули засуджені з Москви. У Вінницькому ТПР станом на 31.12.1920 р. трималось 46 засуджених. Караул ТПР складався з міліції в кількості 10 чол. на 3 постах[10].

В Житомирі на чолі процесу організації радянської виправно-трудової системи стояли завідуючий Волинським губернським підвідділом Барабаш Віктор Акимович (з 07.10.1920 р.) і комендант Волинського «губернського концтабору» Булавинцев Яків Федорович. ТПР був організований 01.07.1920 р. Волинською губчека (комендантом від ЧК був Твердохлібов). В середині вересня з Житомира розпочалась евакуація радянських органів і установ в зв'язку з наступом поляків в ході радянсько-польської війни. 25.10.1920 р. з поверненням більшовиків почалась повторна організація ТПР, який відновили за 1,5 місяці за активної допомоги голови губчека Баскакова. Корпуса були здатні вмістити до 1500 чол. 13.12.1920 р. ТПР був переданий з підпорядкування губчека до губернського підвідділу[11]. Примітним є той факт, що для загону міліції, який охороняв ТПР, «продукти видаються в розмірі меншому, ніж арештованим», тому керівництво було змушене відпускати зі служби співробітників для пошуку і придбання продуктів харчування[12].

---

[10] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 4, 9, 11.
[11] Там само. — Спр. 366. — Арк. 7.
[12] Там само. — Спр. 673. — Арк. 1.

ТПР в м. Катеринослав створювався за розпорядженням губчека від 27.05.1920 р. Процес організації Катеринославського губернського підвідділу і ТПР був закінчений 15 липня і вже 19 липня був підписаний акт про введення табору в дію. На цей момент в таборі рахувалось 180 засуджених, з яких 2 — вчинило втечу і розшукувались міліцією. Протягом вересня до Катеринославського ТПР прибуло 442 засуджених, вибуло — 238. Постійно рахувалось близько 114 засуджених, в лазареті — 14, втікачів — 11. На жовтень місяць керівництвом ТПР було складено наступний перелік продовольчо-матеріального забезпечення (щоправда невідомо, чи був він отриманий): на кожного співробітника — 14 кг хліба, 3,6 кг риби, 4,76 кг круп, 0,8 кг олії чи сала, 0,57 кг борошна для приварювання, 0,9 кг солі, 0,57 кг сушених овочів, 14 кг свіжих овочів, 25,56 гр. перця, 0,27 кг мила, 5 коробок сірників, 1,4 кг цукру, 102,24 гр. чаю, 0,45 кг махорки, 1 коробка патронів, 1 пляшка оцту; на кожного засудженого (а їх в жовтні було 325 чол.) — 14 кг хліба, 4,76 кг крупи, 0,57 кг сушених овочів, 14 кг свіжих овочів, 3,5 кг м'яса, 0,7 кг жирів, 0,23 кг солі, 0,23 кг цукру, 0,45 кг махорки. В жовтні з табору втік 31 засуджений, до лазарету потрапив 21. На лице — вкрай незадовільний рівень охорони, комунально-побутового і медичного забезпечення. В листопаді почалось створення Криворізького ТПР. Станом на 27.11.1920 р. Катеринославський ТПР був розрахований на 600 місць і проводились роботи по його розширенню до 2000 чол. Розпорядок дня засуджених був наступним: підйом — 7.00, чай — 8.00, робота — 9.00-12.00, 14.00-18.30, обід — 12.00-14.00, вечеря — 19.00, чай — 20.00, перевірка — 21.00, відбій — 23.00. Різниці в пайку для працюючих і непрацюючих не було, все за нормами Наркомпроду. Станом на 14 грудня в Катеринославському ТПР перебував 191 засуджений (з них — 9 жінок). 16% засуджених являли собою «нетрудовий елемент», 11% — заручники, 7% — «за контрреволюційну спекуляцію та диверсію». Жодних інструкцій і положень на цей час (ТПР функціонував вже 5 (!) місяців) так і не надійшло — при такому стані речей важко

говорити про дотримання законності. На зовнішніх роботах працювало 95 засуджених (50% всіх утримуваних): 62 — Головне управління палива, 2 — майстерні складів НКВС, 1 — Служба тяги, 2 — радянські установи, 28 — артилерійські склади[13].

02.10.1920 р. Донецька губчека передала Луганський ТПР Донецькому губернському підвідділу. Його завідуючий (з 26.10.) Михайлов просив Головне управління НКВС УСРР терміново виділити 5 млн. крб. на організацію в губернії ТПР. Протягом жовтня-грудня ТПР були створені в наступних населених пунктах: Луганськ (№ 1), Лисичанськ (№ 2, комендантами були Петров, Помятихін, 28.11. — Грабович), Бахмут (№ 8, в грудні комендантами були Савренко, Петров), Дебальцеве, Слов'янськ (№ 5), Чистяковськ (№ 4, комендант — Васильєв), Макіївка (Юзівський ТПР № 7, комендант — Соколов), Таганрог (№ 3, вул. Михайлівська, 153), Олександро-Гружевськ (№ 6, 20 листопада його коменданту Леву Михайловим було віддано наказ про початок створення). Лисичанський и Чистяковський ТПР пізніше влились в Бахмутський ТПР.

Необхідність відродження шахт — країна гостро потребувала вугілля — породила широке залучення засуджених до цих робіт. На практиці не все так гладко виходило: «засуджені на шахтах ведуть антирадянську агітацію і спекулюють сіллю»[14]. Михайлов в грудні 1920 р. вимагав від комендантів ТПР терміново повернути таких засуджених з шахт в табори, для решти, яка залишалась на шахтних роботах, — облаштувати при шахтах особливі бараки, де б після закінчення роботи засуджені перебували під охороною.

Із некваліфікованих засуджених ТПР створювались так звані «трудові дружини» (далі — ТД). Кожна ТД складалась з 50 засуджених. ТД ділилась на десятки (в кожній — не менше 10 чол.) на чолі з десятником. Трудові дружинники підпоряд-

---

[13] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 365. — Арк. 21, 24.
[14] Там само. — Спр. 364. — Арк. 47.

кувались безпосередньо комендантам таборів. ТД обирала зі свого складу старосту і його помічника. Обов'язок старости — виконання нарядів, які він отримував від коменданта і записував в спеціальну книгу. Щотижня староста звітував коменданту. Староста ТД був і її завгоспом, отримуючи робочий інструмент. Також староста вів особливу книгу, в яку кожен дружинник мав право писати скарги. Цю книгу могли дивитися лише перевіряючі з Головного управління НКВС, губернського підвідділу, місцевого виконкому, ЧК, Робітничо-Селянської інспекції. Адміністрація ТПР не могла дивитися цієї книги. Охорона на кожні 25 засуджених ТД складалась із 1 старшого і 1 молодшого наглядачів. На зовнішніх роботах на 10 засуджених мав припадати 1 наглядач. Харчування трудових дружинників за перші 7 днів посиленої фізичної роботи на 1 людину становило 0,68 кг хліба. Якщо виконувались звичайні роботи, то отримані лишки хліба зараховувались в рахунок пайка подальшого строку відбування покарання. Як бачимо, харчування було незадовільне. Ще на 15 днів на 1 особу ТД видавалось аж 28 гр. мила. Староста ТД мав на місці вимагати від працедавця решту необхідного для роботи (приміщення для проживання дружинників, паливо, медичне лікування тощо). Оплата за роботу ТД мала проводитись протягом тижня з моменту надання рахунку. Щомісяця 75% відрахувань мали перераховуватись до Народного Банку. Завідуючий Донецьким губернським підвідділом Михайлов видав наказ про заборону надання звільнень трудовим дружинникам[15].

23.12.1920 р. комендантом табору Тимоніним було прийнято ТПР в Макіївці — 3 цегляні казарми і 3 кам'яних житлових будинки під житло (одна казарма була тимчасово зайнята під притулок). Були в наявності хлібопекарня, стайні, кам'яна баня, сараї, кам'яна кузня, бак для збирання дощової води, відхожі місця на 5 вічок. Огорожа ТПР була дерев'яною, на 2/3 розіб-

---

[15] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 674. — Арк. 166.

раною, електричні проводи частково зняті. ТПР був розрахований на 355 засуджених[16].

02.08.1920 р. наркому НКВС УСРР Грановському з Києва було телеграфом повідомлено, що для обладнання в місті ТПР було знайдено приміщення на 1500 чол., яке потребувало ремонту і обладнання. Вже 13 серпня заввідділу управління Київського губревкому Алексєєв повідомляв, що ТПР являє собою великий кам'яний будинок з високою огорожею на вул. Дегтярівська, 5, обладнаний на 300 місць і знаходиться у віданні губчека; при дообладнанні цейхгаузу може прийняти 1500–2000 чол.; станом на 12 серпня утримувалось 152 чол. Офіційно Київський ТПР був відкритий 09 листопада для утримання 630 засуджених, 540 з яких утримувалось в одному корпусі, розрахованому на 286 осіб. 25 листопада в ньому вже перебувало 742 особи. 21 підвода возили дрова з Пущі Водиці. 2 корпус табору був недороблений. Мали місце випадки висипного тифу серед засуджених. Приміщення для ізоляції хворих було відсутнє. Через відсутність дров не працювали баня, пральня, дезкамера. Не працювали майстерні, не було обмундирування. Про стан речового забезпечення засуджених Київського ТПР свідчить наступний красномовний факт: протягом серпня–грудня від губчека, губвійськкомату, міжнародного товариства Червоного Хреста було передано 516 рубах, 513 кальсон, 464 онуч, 40 рушників, 40 простирадл, 15 наволочок, 10 матраців, 45 ковдр, 1 кашкет, 1 куртку[17]. Проте існувала бібліотека. Станом на 01 грудня в таборі перебувало 698 засуджених (з них — 84 жінки): термін ув'язнення до 5 років — 277, понад 5 років — 7, заручників — 2, до кінця громадянської війни — 369, військовополонених — 344. В касі на цей час було 63534 крб. Видатки становили 245272 крб., з них на жалування співробітників табору — 117000 крб., особистих сум засуд-

---

[16] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 675. — Арк. 3.
[17] Там само. — Спр. 375. — Арк. 2.

жених — всього-на-всього 896 крб., на утримання табору — 125000 крб., за роботу засуджених — 63897 крб.

08 грудня Київський ТПР був проінспектований інструктором-ревізором Головного управління НКВС УСРР А. Снопиковою. У звіті було зазначено, що табір розташований в приміщенні колишнього арештного дому, в ньому тримається 698 чол. «Засуджені напівроздягнуті, напіврозуті. Санітарний стан табору не витримує ніякої критики. В деяких камерах хворих більше, ніж здорових. Баня є, але вона не опалюється. Будівля потребує капітального ремонту. На роботи ходять засуджені всіх категорій. Інструкція в таборі адміністрацією табору не прочитана, внаслідок чого порушені деякі пункти. Культурно-просвітницька робота не тільки не ведеться, але і не було спроб до її відновлення… карикатурний стан, як табору, так і підвідділу… хворі сплять на голих нарах, закутані в лахміття, повна відсутність медикаментів. Продовольство від Міжнародного Червоного Хреста, але в досить обмеженій кількості»[18]. В камерах перебувало по 50 осіб, хоча вони були розраховані на 25. На штатні посади співробітників активно призначались засуджені самого табору. Так, станом на 5 листопада з 40 штатних посад співробітників 31 займали засуджені. В загальній канцелярії працювало 5 засуджених. За професіями до засудження утримувані розподілялись наступним чином: 20 — теслі та столяри, 21 — швець, 75 — канцелярські службовці, 11 — бухгалтери, 11 — медперсонал, 7 — інженери та креслярі, 5 — спеціалісти сільського господарства, 23 — вчителі, 4 — перукарі. На роботах було задіяні 53 засуджених, яким за роботу було видано 11980 крб.[19] Станом на 24.12.1920 р. за бандитизм і крадіжки в Київському ТПР утримувалось 90 чол. Слід відразу підкреслити, що під «бандитизмом» на той час більшовики розуміли і збройний опір селян їхній владі.

---

[18] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 367. — Арк. 18.
[19] Там само. — Арк. 1, 8, 9, 12, 13, 24.

Кременчуцький губернський підвідділ був організований 27 липня 1920 р., але фактично почав функціонувати з 1 грудня. На відміну від інших губерній України, ТПР в Кременчуці був створений не губчека, яка відмовилася це робити, скинувши це питання на губернський підвідділ, а останній — на губчека, а губернським комітетом із загальної трудової повинності на виконання окремих вимог постанови Головного комітету праці УСРР «Про порядок використання праці засуджених в таборах» від 07.04.1920 р., в першу чергу, для тримання трудових дезертирів. Через відсутність працівників Кременчуцький губернський підвідділ 4 місяці не працював. Згодом губчека прийняла Кременчуцький ТПР, розрахований на утримання 170 чол., в своє підпорядкування, передавши його губернському підвідділу 29.11.1920 р. «Прийнятий від Губчека табір фактично був не табором, а будинком, в якому була зібрана без нар і койок велика кількість засуджених»[20]. Розташовувався ТПР з 70-ма засудженими по вул. Київській в колишньому будинку Акульніна. Першим комендантом від губернського підвідділу був Березовський Маркус Йосипович. Губчека потратило на облаштування Кременчуцького ТПР 362344,35 крб. Губернський підвідділ «рахуючись з фактом і враховуючи неможливість відкриття в губернії мережі концтаборів… приступив до організації 2-го концтабору … паралельно розширив ємкість і число місць в концтаборі № 1 мінімум на 300 чол. Перше завдання — відкрити при таборі баню, пральню, парикмахерську, дезінфекційну камеру, швацьку і жерстяну майстерні, бібліотеку»[21].

Станом на 25.05.1920 р. ТПР в Полтавській губернії існували в Лубнах, Ромнах. Створені вони були за ініціативи місцевих органів влади навіть без погодження з Харковом, який випадково дізнався про їхнє існування лише у вересні (!). Полтавський губернський підвідділ з 18 листопада став очолювати Стадник Микита Іванович. Полтавський ТПР був організований

---

[20] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 680. — Арк. 1.

[21] Там само. — Спр. 368. — Арк. 3, 4, 6, 9, 23, 24.

14 червня і розташовувався на вулиці Шведська могила. Раніше там розміщувалась Полтавська вчительська семінарія імені Грінченко. Камери були розраховані на 15–30 чол., самі великі — до 90. Освітлювались вони електрикою, керосином, опалювались окремими печами. Наглядачів без караулу було 11 чол. Станом на 16 серпня в таборі утримувалось 100 засуджених при наповнюваності 1000 чол., йшов ремонт і облаштування майстерень.

30–31 серпня було здійснено передачу Полтавського ТПР від губчека до губернського підвідділу. На момент передачі ТПР являв собою 3-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею з 4 рядами колючого дроту. Також були: кухня; 2-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею для майстерень і караулу; 1-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею під канцелярію; 1-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею під їдальню і гуртожиток, окрему кухню для співробітників; 1-поверховий з дощок, пофарбованих в червоний колір, будинок із залізною покрівлею під пральню; 1-поверховий кам'яний сарай із залізною покрівлею, де розміщувались комора цейхгаузу з погребом; 1-поверховий кам'яний сарай із залізною покрівлею для конюшень; 2 артезіанських колодязі з насосами. Вбиральні, помийні та вигрібні ями були переповнені. Табір був відключений від електромережі. Проводка була лише в 3-поверховому будинку. Губчека було витрачено на Полтавський ТПР 207429,42 крб. (колишній завгосп Пукерман був заарештований губчека за привласнення 100000 крб.), в наявності знаходилось 92570,58 крб. і 156 засуджених.

В кінці вересня, згідно звіту коменданту Полтавського ТПР Івановського, проводились роботи в полі, йшло облаштування бібліотеки, лікарні, читальні, працювали для потреб табору кузня, столярна, взуттєва, швейна майстерні. Табір мав свій кінематограф, сад (240 сливових дерев, 120 вишневих), город в 830 квадратних сажнів, пасіку, парикмахерську, випікали свій хліб, були вичищені всі ями. З 15 по 28 вересня на зовнішніх роботах працювало 216 засуджених протягом 1544 робочих годин. Виписувались газети з Харкова, Москви. Проводились

політичні мітинги, грав військовий оркестр, співав хор засуджених. В клубі, який працював після закінчення засудженими роботи і до вечірньої перевірки о 21-00, був рояль, шашки, шахи. Для хворих видавався білий хліб і покращене харчування в лікарні табору. Силами табору було зорано 14 дес. землі, але через нестачу посівного матеріалу було засіяно лише 544 кг жита. Штат табору складався, зокрема, з 3 старших наглядачів, 6 — молодших, 1 особи для закривання-відкривання головних дверей табору, 1 нарядчика, тому не вистачало конвоїрів для супроводження засуджених на зовнішні роботи. В цілому зі звіту коменданта Івановського вимальовувалась непогана ситуація.

Але 25 вересня Полтавський ТПР відвідала комісія для перевірки «неправильних дій коменданта табору». Нею було виявлено в касі нестачу 39850 крб. На цю суму були розписки завідуючого харчуванням Козакевича про отримання авансів на закупівлю продовольства, але був відсутній фінансовий звіт про їх використання. Були й інші серйозні порушення у веденні фінансово-бухгалтерської документації: не вівся облік приходних лицьових рахунків; на деяких рахунках були відсутні підписи в отриманні грошей. Цікаво, що після цієї перевірки засуджений табору Сіроткін, який і обіймав посаду бухгалтера, залишився на ній і не поніс жодного покарання. Подібна ситуація спостерігається (висновки очевидні) і в інших службах: в канцелярії працювало 3 засуджених. А там були виявлені теж серйозні упущення: в особових справах деяких співробітників були відсутні документи, які посвідчували їхню особистість; не всі вхідні документи реєструвались у відповідному журналі, деякі з них без реєстраційних поміток були знайдені в столі коменданта. Була виявлена нестача продуктів та деяких предметів на складі (рахівниками теж були засуджені): 17 кг цукру, 13 кг солі, 64 кг борошна, 3 дюжини ґудзиків, 1,4 кг цвяхів, 14 кг круп, 5,4 кг мила тощо. Заступник коменданта по адміністративній частині (фактично — 1-ий заступник), яким був засуджений цього ж табору Таубе, заявив перевіряючим, що ще

з часів коменданта від ЧК Чумака продовольство зі складу виписувалось як для засуджених, так і співробітників на завищену від реальної цифри кількість осіб. Перевіркою було, зокрема, встановлено частково нецільове використання отриманого для харчування хворих засуджених копченого м'яса: з 41 кг колишньому коменданту Чумаку Івановський дав 0,9 кг, стільки ж — співробітникам табору, вільнонайманим технікам, які працювали в таборі, — 2,4 кг, невідомим особам — 5,3 кг. Були виявлені порушення з відрахуваннями із зарплат засуджених і їхніми подальшими перерахуваннями. Бджолиних вуликів в інвентарну книгу було записано 35, фактично їх нараховувалось 20. Івановський заявив, що вулики належать управлінню освіти, опитати засуджених, які качали мед, він не дав без жодних пояснень. Засуджені підтвердили, що комендант пригощав медом перевіряючи, які відвідували табір, без жодних розписок і оплати. 7 пар чобіт було пошито без дозволу губернського підвідділу і не оформлено, зарплатні засудженим за це не нарахували. Згідно показів засуджених Івановський особисто для себе без оформлення пошив 2 пари чобіт. Хоча при цьому він відмовився дати розпорядження відремонтувати взуття 56 засудженим згідно списку, наданого йому старостою табору. В швейній майстерні була виявлена для перешивання не оформлена шуба, самовільно прийнята старшим майстром за 10000 крб. Молодшу наглядачку (вона ж кухарка за сумісництвом) примушували щоденно відносити гарячу їжу на сніданок, вечерю в любий час дня і вечора для Івановського і 2 інших співробітників, для чого зі складу брали продукти харчування без обмежень[22]. Комісія констатувала: «Наглядачка Репейко добавила, що про багато чого можна було б ще говорити, але тільки вона не бажає втручатися в цю справу і була б рада, коли б її звідси звільнили взагалі зі служби, про що неодноразово просила Івановського. Староста табору Лещина Мартиненок

---

[22] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 5, 10, 14, 16 зв, 18, 24, 25, 29, 31, 35, 35 зв, 37, 37 зв, 38.

заявив, що комендант Івановський — людина в статевому відношенні «викривлений», про що також йому говорила і колишня помічниця коменданта Петракова… Івановський про внутрішній благоустрій не турбується, людина не самостійна, не тримає свого слова… Були випадки віддачі розпоряджень не тільки не викликаних необхідністю, але навіть таких, які протирічать одне одному… Івановський під ревізії тримав себе вкрай зухвало з глузуванням, він навіть дозволив собі якось пригрозити одному з членів комісії викинути його з кабінету…»[23]. А все почалося з того, що засуджена Козлова Ксенія Костянтинівна написала скаргу на коменданта в Полтавський губернський підвідділ: вона дізналась, що Івановський з однією засудженою табору гуляв в Полтаві на іменинах, і ця засуджена пізно ввечері повернулась до камери із запахом горілки, а Козлова почала її про це розпитувати. Коли комендант дізнався про це, то він погрожував Козловій пістолетом застрелити її або відвезти до ЧК для катувань як «буржуйку». Взагалі багато засуджених скаржилось на грубе відношення коменданта до себе. В кінцевому підсумку Івановського з посади зняли і з 25 жовтня на цю посаду призначили безпартійного Цваріані Артема Денисовича. Як бачимо, питанням законності, попри післяреволюційний хаос, тоді увага все ж приділялась і засуджені ще могли скаржитись на адміністрацію.

Станом на 26 жовтня в Полтавському ТПР утримувалось 328 засуджених (з них 20 — жінки) (заручники — 53, спекулянти — 18, контрреволюціонери — 158, військовополонені — 98). Попри всі перипетії перевіряючий з Харкова В. Северин 16 листопада залишився дуже задоволеним побаченим в Полтавському ТПР і оголосив подяку за порядок начальнику губернського підвідділу Литвинову Дмитру. Станом на 1 листопада в Полтавському ТПР перебувало 424 засуджених (жінок — 37). Штат становив 29 чол., з яких 10 — були засудженими цього табору. При цьому наглядачами засуджені не були. Вільні

---

[23] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 38 зв.

від роботи засуджені гуляли в частині саду табору і в дворі до настання темряви. Медперсонал складався з жінки-фельдшера і 2 медсестер. Були поширеними втечі засуджених із зовнішніх робіт через нестачу конвоїрів. В Лубнах ТПР з 28 вересня був розрахований на 800 осіб, але не функціонував, Ромнах — на 1200 осіб (було 25). При цьому губернський підвідділ констатував відсутність зв'язку з таборами. Циркуляр НКВС УСРР від 14 вересня за № 238 забороняв надання звільнень в місто тим засудженим, які не могли знаходитись на позатаборних роботах. Станом на 1 грудня на обліку Полтавського губернського підвідділу знаходилось 69 чол., засуджених до примусових робіт без позбавлення волі. З них відраховувалось 60% заробітку для харчування засуджених табору, при якому вони працювали, і утримання адміністрації ТПР. Табір же утримання цих осіб оплачував працедавцю за твердими державними цінами[24].

Значну частку серед контингенту ТПР становили військовополонені. Іноді ТПР створювались в першу чергу, як, наприклад, в Харкові, саме для утримання цієї категорії осіб. Рішення про створення Харківського ТПР для 5000 військовополонених поляків було прийняте 1 червня постановою Наради при штабі тилу Південного фронту під головуванням начтилу Дзержинського. На вибір місця для майбутнього ТПР відвели 7 днів. Деякий час йшло бюрократичне листування між Харківським окружним військово-інженерним управлінням, Комітетом державних споруд і Головним управлінням НКВС УСРР з метою визначення виконавця рішення вищезазначеної Наради[25]. В 2-ій половині липня з інспектуючою поїздкою з НКВС РСФРР до Харкова приїхав т. Стеклов, який так охарактеризував побачене: «військовополонених поляків в Харкові 3703. Очікується прибуття з Бердичева 3000, стан катастрофічний, приміщення немає, становище полонених жахливе, немає обмундирування, гаряча їжа не вариться за відсутністю котлів, політична робота

---

[24] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 40, 44.
[25] Там само. — Спр. 371. — Арк. 2, 3, 40.

відсутня»[26]. Всі військовополонені віком до 26 років надходили в розпорядження Реввійськради Української Червоної Армії, після 26 — відправлялись на трудові роботи. З часом військовополонені поляки почали відправлятись додому і вже станом на 2 листопада в Харківському ТПР їх нараховувалось лише 500 осіб[27].

11 жовтня А.Стеклов знову перевірив Харківський губернський підвідділ і ТПР і констатував відсутність позитивних змін: «До сих пір Відділ не був зв'язаний з жодним табором, а якщо і був зв'язаний, то дуже слабко і часто Відділ затруднявся давати відповідь на той чи інший запит з місць через відсутність інструкцій і ділових працівників… Харківський табір знаходиться в дуже поганих умовах після передачі його Губчека до Відділу Управління, табір із займаного ним приміщення був викинутий за 24 години військовою владою… за списком 841 особа, з яких 400 знаходиться на позатаборових роботах з правом проживання на приватній квартирі і в результаті всі ці засуджені торгують на базарах. В таборі немає бані, дезкамери, пральні. Про майстерні говорити не приходиться… приміщення як таке під табір не придатне зовсім, дисципліна відсутня, харчування засуджених дуже погане… продуктів немає чого отримувати… на весь табір 19 гвинтівок і 10 патронів до них, втечі з робіт дуже часті… На Україні, не дивлячись на наказ № 80 по Військам ВОХР, вони все-таки не хочуть підпорядковуватися, мотивуючи тим, що немає вільних людей»[28]. Лише один яскравий приклад для ілюстрації стану справ в Харківському ТПР: тільки за другу половину вересня з нього втекло 18 засуджених. На засіданні фронтової комісії «Південфронткомполон» з прийому військовополонених і перебіжчиків громадянської війни (протокол № 7 від 08.11.1920 р.) було прийнято рішення про організацію в

---

[26] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 11.
[27] Там само. — Арк. 61.
[28] Там само. — Спр. 360. — Арк. 29, 30, 83.

м. Суми місцевою чека «концтабору» і пошуку для цього відповідної будівлі[29].

Згідно мандату від 01.12.1920 р. Черняковим Борисом був організований ТПР в Мелітополі на 800 засуджених при повітовому ревкомі. Однак невдовзі повітовою нарадою було вирішено ліквідувати табір попри вказівку центру (!). Завідуючим Олександрівським губернським підвідділом з грудня 1920 р. був Шикін Андрій Феофанович, який організовував і ТПР в с. Кічкас Хортицького повіту в 8 верстах від Олександрівська (сучасне м. Запоріжжя), який був розрахований на утримання 800–1000 засуджених[30].

ТПР в Миколаєві був створений ЧК 04.03.1920 р. і був розрахований на утримання 400-500 чол. (колишня Бухтєєвська тюрма), Миколаївський губернський підвідділ — в вересні 1920 р. З моменту створення ТПР і до 21.02.1921 р. через нього пройшло 2936 чол. Комендантом був Павло Тур[31]. Інструктор-ревізор Головного управління НКВС УСРР Черняков згідно мандату від 30.10.1920 р. провів перевірку діяльності Миколаївського губернського підвідділу та Миколаївського ТПР, про що 28.11.1920 р. підготував звіт. В ньому було відзначено, що начальник Миколаївського губернського підвідділу суміщає декілька посад і займає лише спостережницьку позицію по відношенню до основної своєї роботи. Станом на 21.12.1920 р. Миколаївський ТПР утримував 150 засуджених, у відрядженні знаходилось 15. Праця засуджених майже не використовувалась, оскільки в місті було дуже багато безробітних, через яких попиту на робочу силу засуджених не існувало. Коменданти часто мінялись, одного коменданта влада навіть розстріляла (в звіті не конкретизується за що саме, але можна здогадатись). Діловодство, культурно-просвітницька робота перебували в безладі. Господарська частина була задовільна.

---

[29] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 75.
[30] Там само. — Спр. 677. — Арк. 43, 96.
[31] Там само. — Спр. 683. — Арк. 1.

Адміністрація ТПР складалась з: коменданта, 3 помічників, завгоспу, каптенармусу, 3 старших наглядачів, 7 молодших наглядачів для чоловіків і 5 жінок-наглядачів, 3 кур'єрів, 1 прибиральниці. Амбулаторія мала 5 ліжок. Існувало 2 майстерні, лазня (через відсутність палива не опалювалася). ТПР мав 2 коней і 2 транспорти. Розрахунки з табором проводились[32].

26.07.1920 р. для утворення Єлисаветградського ТПР комендантом Лисянським М.М. було обрано казарми за вокзалом на 1200 чол. Коли було обладнано 1 корпус на 600 чол., інспектор кавалерії 1 кінної армії зайняв приміщення і не дав майже нічого вивезти. Врешті-решт під ТПР було відведено 3-поверхове приміщення адміністративного корпусу при Єлисаветградському Домі громадських примусових робіт (далі — ДГПР) на 400 чол. з окремим двором[33]. Єлисаветградський ТПР офіційно було відкрито 22.10.1920 р. по вул. К. Маркса 6 (колишній будинок братів Заславських), хоча ще на кінець лютого 1921 р. роботи по його обладнанню повністю ще не були закінчені. На момент відкриття в ньому утримувалось 214 засуджених (з них 2 — жінки). За цей період до 31.12.1920 р. з ТПР було звільнено лише 4 особи, 1 померла в лікарні. Військовополонені поляки становили 169 осіб; засуджені за вироками судів — 40. Зарплати засудженим було нараховано 73316 крб. 50 коп.[34] Під час відкриття Єлисаветградського ТПР засуджені були розміщені на 3 поверсі. Приймальний покій мав 10 ліжок, щоправда були відсутні ліки. 19.12.1920 р. відкрили клуб. При клубі функціонували читальня та бібліотека (цивільна і політична). 2 рази на місяць проводились концерти-мітинги. Вечірня школа працювала з 17 до 19 години. Вчителі були із засуджених, які навчали під наглядом адміністрації та керівництвом інструктора з відділу освіти. Засуджені в своїй основній масі були майже роздягнуті, тому на роботи не посилалися. Караул також був майже

---

[32] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 3.
[33] Там само. — Спр. 685. — Арк. 1, 4.
[34] Там само. — Спр. 686. — Арк. 5.

роздягнутий. Дошкуляла нестача зброї, на весь табір налічувалося лише 38 патронів різних систем. Були відкриті взуттєва майстерня, в процесі відкриття знаходились столярна, слюсарна. Станом на 27.12.1920 р. по списку нараховувався 161 засуджений, з яких 2 — жінки. Засуджені на строк до 5 р.: за спекуляцію — 1, кримінальних — 4, контрреволюціонерів — 9; на строк більше 5 р.: за дезертирство — 1, кримінальних — 1, контрреволюціонерів — 1, засуджених до кінця громадянської війни — 8, військовополонених — 136. На господарських роботах всередині табору щодня працювало 40 засуджених, на зовнішніх — 10, в лікарні перебувало 43 особи, в приймальному відділенні — 9[35].

Херсонський ТПР на 300 чол. був обладнаний з 20.12.1920 р. по 10.01.1921 р. в будинку колишньої каторжної тюрми згідно розпорядження Головного управління НКВС УСРР № 364 від 07.10.1920 р. Першим комендантом і організатором Херсонського ТПР був Лев Михайлович Бекетов. Постать дуже цікава. Ось деякі факти з його автобіографії. Народився 1889 р. в м. Техір-Хан-Шуре в Османській імперії і був в 1894 р. вивезений звідти в м. Ростов-на-Дону Російської імперії під час різанини турками вірмен. В 13 р. став учнем механічної слюсарної майстерні. Працював на різних роботах. З початком 1-ї світової війни був мобілізований до 15-го гренадерського полку. Дослужився до старшого унтер-офіцера. Провівши «рік в окопах» дезертирував. В Польщі в 1915 р. був заарештований і засуджений до 12 р. каторжних робіт. В кайданах перебував в Брест-Литовській фортеці. З наближенням німців здійснив групову втечу. В жовтні 1917 р. в м. Орел вступив до Червоної Армії. В 1919 р. під Золотоношею денікінцями був взятий в полон, втік. В Миколаєві працював під прикриттям в підпільній типографії, яку зміг врятувати після її викриття. В 1920 р. з вступом до Миколаєва Червоної Армії записався в 364 полк. Сформував і став начальником комендантської команди. Після

---

[35] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 4, 5.

входження її до караульного батальйону під командуванням Безпалого став командиром 1 роти. Побачивши там «білогвардійщину», виявив бажання піти на фронт, але начальник гарнізону Миколаєва Шульга не відпустив Бекетова. На цьому ґрунті між ними стався конфлікт. Невдовзі Бекетова заарештувала ЧК. Провівши за гратами більше 3 міс. Бекетов на 2 міс. став … комісаром ЧК по проведенню обшуків. Ось такі віражі долі. Після цього Бекетов обійняв посаду помічника коменданта оперативного штабу Херсонського напрямку, потім — коменданта оперативного штабу з ліквідації повстань і повстанських формувань. Потім Бекетов став старшим комісаром оперативної частини губчека і був направлений в Херсон старшим співробітником ЧК, де за дорученням Херсонського повітвиконкому і сформував ТПР. Член КП(б)У.

Херсонський ТПР завдяки наполегливості Бекетова було обладнано протягом 3 тижнів. Майстерень, бані, дезкамер не було. Була в наявності амбулаторія, камери опалювалися. Приміщення ТПР являли собою коридор шириною 13 шагів, довжиною 90 шагів. Для облаштування 2-поверхових нар для засуджених Бекетов, керуючись революційною доцільністю, самовільно на базарі, що розташовувався навпроти ТПР, розібрав дерев'яні лавки. Попри невдоволення городян влада підтримала коменданта. Ось такий був цікавий час. На обладнання ТПР Бекетовим було витрачено 200 тис. крб. 11.01.1921 р. було підписано акт про приймання «Херсонського концентраційного табору». Всі підлоги були цементні, в кухні знаходилось 2 котли. Був в наявності 2-поверховий кам'яний гуртожиток для співробітників. Штат Херсонського ТПР становив: 1 комендант, 2 помічники, каптенармус, 1 старший наглядач, 4 молодші наглядачі чоловіки і 3 жінки наглядачі. Охорону здійснював караул з 25 червоноармійців, відряджених воєнкомом. Всередині табору існувало 3 пости. В нижньому поверсі знаходились канцелярія, гуртожиток для співробітників із числа засуджених, клуб. Фактично ТПР почав функціонувати з 25.01.1921 р., коли за сприяння Головного управління НКВС УСРР були до нього

переведені з переповненого 600-ма ув'язненими і засудженими Херсонського ДПГР перші 16 засуджених, які, до речі, з собою занесли тиф (2 випадки захворювання). «Нормальна робота табору порушується тим, що з Херсонського Дому громадських примусових робіт не переводяться до табору ув'язнені, засуджені до примусових робіт, не дивлячись на те, що в ДГПР повинні знаходитись тільки підслідні ув'язнені і що він перевантажений, внаслідок чого там лютує епідемія тифу… перепони… чинив Херсонський Повітовий Каральний Відділ при організації табору…» — констатував Бекетов в своїй доповіді Головному управлінню НКВС УСРР[36]. Завідуючий Херсонським повітовим каральним відділом (далі — КВ) Воробйов посприяв, щоб губернський КВ (підпорядкування Народному Комісаріату Юстиції) 03.01.1921 р. своїм наказом за № 25 заборонив обладнання Херсонського ТПР під страхом суду Ревтрибуналу. Офіційне мотивування — у вироках засудженим вказано «примусові роботи з позбавленням волі», а Херсонський табір є концентраційним. Хоча ще циркуляром Головного управління НКВС УСРР № 1008 від 15.12.1920 р. було перейменовано концентраційні табори на табори примусових робіт, тільки за розпорядження Херсонського повітвиконкому з ДПГР 15.02.1921 р. було переведено до табору 106 засуджених до примусових робіт. При цьому за розпорядженням Миколаївського губернського КВ особові справи переведених 106 засуджених не передали (!). Як наслідок, в Херсонському ТПР достовірно не знали, хто за що засуджений і на який термін! Про яку законність можна говорити, коли брав гору правовий нігілізм і вузьковідомчі амбіції. Більшість серед спецконтингенту становили колишні червоноармійці, засуджені військовими ревтрибуналами до примусових робіт. Щодня 50 засуджених посилались на міське кладовище для риття могил (робота малопродуктивна для фізично ослаблених засуджених в зимовий період), 20 — на заготівлю комишу для опалення ТПР.

---

[36] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 21.

Харчування засуджених було вкрай слабке: картопля не видавалася зовсім, обід складався з одного супу на ячмінній крупі, 2 рази на день давався кип'яток для чаю. На день виділялось на 1 засудженого 450 гр. хліба, 113 гр. крупи, трохи олії. М'ясо, цукор були великою рідкістю[37].

Одеська губчека га чолі з Дейчем і секретарем Кауманом 01.07.1920 р. організувала Одеський ТПР в будівлі колишнього евакопункту (спочатку там був кадетський корпус). В ньому могло триматися 3000 засуджених. 30 липня в ТПР перебувало 176 жінок, 664 чоловіків. Спочатку 1 серпня, потім 25 листопада табір планувалось передати Одеському губернському підвідділу. Як бачимо, ЧК не поспішало це зробити, оскільки мати в своєму підпорядкуванні такий об'єкт, де можна було тримати значну кількість людей, часто без суду і слідства, було їй вигідно. Станом на 01 листопада в таборі перебувало 474 засуджених (з них 250 працювало на зовнішніх роботах), на 01 грудня — 333 засуджених «дружинника»[38]. На кінець листопада 1920 р. по списку в Одеському ТПР нараховувалось 1843 засуджених, з яких за весь час існування табору втекло 316 осіб. Утримувались особи, засуджені до 3 р. примусових робіт з позбавленням волі. Як бачимо, коливання були значними. На відміну від інших губерній, Одеський губернський підвідділ вирізнявся більш оптимістичним поглядом на існуючий на той час стан речей. Можливо, це результат менталітету одеситів, можливо — близькість до великого морського порту дещо допомагала у вирішенні проблем забезпечення табору. Але проблеми існували і там. Так, з 13.12.1920 р. завідуючий Одеським губернським підвідділом Кубрик заборонив надання звільнень «трудовим дружинникам». За втечу з ТД засуджений переводився до табору на 1 міс. З 22 грудня така ж санкція застосовувалась до тих, хто несвоєчасно прибував на перевірку. 21.12.1920 р. «губ-

---

[37] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 1, 5, 8, 29, 62.

[38] Там само. — Спр. 369. — Арк. 1, 2, 11.

концлагерь» був перепідпорядкований від губревкому до губернського підвідділу. Засудженим було видано наказ щотижня проводити суботники з прибирання приміщень табору. Було повністю заборонено звільнення засуджених в місто. Комендант ТПР повинен був щодня до 12-00 з з'являтися з доповіддю до губернського підвідділу. На день видавалось на 1 засудженого 450 гр. хліба, суп, каша, 1,5 золотника цукру. На той час це вважалося ситим харчуванням. Адміністрація ТПР продукти харчування отримувала в губревкомі після реєстрації. Дров в день для приготування їжі засудженим в Одеському ТПР відпускалось не більше 112 кг з розрахунку на 1 людину 0,7 кг. По ТД були запроваджені нічні чергування всіх співробітників, в тому числі і керівництва табору. Дружинники також працювали на штатних посадах в губернському підвідділі[39].

Амбулаторія Одеського ТПР мала в своєму розпорядженні 25 ліжок, працювали лікар, фельдшер, хворим видавалось дієтхарчування. Більшість засуджених виводилось на постійні роботи. Культурно-просвітницька робота майже не велась. Облік матеріальної частини і продуктів харчування був на низькому рівні, що створювало умови їх нецільового використання. Канцелярія знаходилась в стані хаосу. Особові справи на багатьох засуджених не були взагалі заведені, а ті, що малися в наявності, були заплутані та часто не відповідали істині. Спеціальна комісія для направлення засуджених на зовнішні роботи не була створена, комендант особисто розподіляв засуджених, не враховуючи ні їхньої спеціальність, ні характеру скоєного злочину. «Звільнених зовсім по закінченню строку не направляють до підвідділу примусових робіт, а відпускають на все чотири сторони… Коменданти часто мінялись, а тому зрозуміло ввійти повністю до кола своїх обов'язків не встигали, а часто просто ставились халатно до своїх обов'язків» — констатував вже вище згадуваний інструктор-ревізор Головного

---

[39] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 15, 19, 20.

управління НКВС УСРР Черняков[40]. Перевіряючий так і не зміг отримати від коменданта ТПР картки засуджених, їхній загальний список, список тих, хто у відрядженні. Адміністрація ТПР складалась з коменданта, його помічника, завгоспа, каптенармуса, 2 наглядачів, караулу з 50 чол. батальйону ВОХР і ЧК. Черняков відмітив і позитив — добрий рівень розвитку майстерень: майстерня з пошиття головних уборів — шлеми для ВОХР; швейна — ремонт білизни для Червоної Армії; миловарний завод — 200 пудів мила для Раднаргоспу; добре обладнана столярна майстерня. Табір мав в своєму розпорядженні 10 коней, 2 транспорту. За час існування табору засуджені заробили біля 16 млн. крб., але в касу ТПР вони станом на кінець листопада 1920 р. не надійшли. Загальне ставлення адміністрації Одеського ТПР до виконання своїх службових обов'язків Черняков охарактеризував в цілому як халатне[41]. Наприкінці 1920 р. Одеський ТПР був комісійно перевірений, в результаті чого були виявлені «неохайності в приміщеннях, грубе ставлення адміністрації до засуджених, причому були навіть випадки побиття арештованих. Необхідно відсторонити від посади і віддати під суд коменданта табору», що і було зроблено[42].

Станом на 01.01.1921 р. в Чернігівському ТПР утримувалось 106 засуджених і при ньому було зареєстровано 32 чол. «нетрудового елементу». На постійні роботи виводилось 65 засуджених і 35 нетрудового елементу. З 2-ї половини жовтня 1920 р. по 01.01.1921 р. було витрачено на утримання особового складу підвідділу 70703 крб., особового складу ТПР — 81090 крб., засуджених ТПР — 122299 крб., валовий заробіток засуджених за цей період склав 213019 крб., з яких було відраховано

---

[40] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 3.
[41] Там само. — Арк. 3.
[42] Там само. — Спр. 690. — Арк. 23.

160440 крб. на централізований рахунок НКВС, а на рахунок засуджених — 52579 крб.[43]

Влада, керуючись прагматичними міркуваннями, докладала зусиль щодо розвантаження ТПР і ДГПР. Це повинно були сприяти заспокоєнню суспільства, оскільки силовими методами це зробити більшовики так і не змогли. Так, 07.09.1920 р. в розпал війни з Польщею, коли Червона Армія несла значні втрати в живій силі, Реввійськрадою Південного фронту було прийнято постанову за № 443, згідно якої передбачалось звільнення червоноармійців, командного составу і політпрацівників, засуджених на строк не більше 5 років, з відправкою на фронт. Постановою президії ВУЦВК від 17.09.1920 р. в доповнення постанови від 14.09.1920 р. передбачалось амністування і звільнення з ТПР «різних відомств», ДГПР з подальшим відправленням на фронт засуджених безпартійних робітників і селян, незалежно від їхньої служби в Червоній Армії. Постановою президії ВУЦВК від 25.09.1920 р. передбачалось створення Центральної комісії з проведення розвантаження всіх місць позбавлення волі в наступному складі: член президії ВУЦВК Казимирчук, нарком юстиції Терлецький, заступник наркома і член колегії НКВС Ширвіндт, заступник начальника Центрального управління Надзвичайної комісії Янушевський, Голова Реввійськтрибуналу Південного фронту Рутіан, заввідділом примусових робіт НКВС Макар. До 15 жовтня комісія повинна була створити точний список всіх засуджених і підслідних. На місцях створювались губернські комісії з представників губкому КП(б)У, відділу управління губвиконкому, губуправління юстиції, губчека, губернського військового комісара. Рішення губернської комісії щодо звільнення повинні були затверджуватись Центральною комісією. Звільненню підлягали, в першу чергу, робітники і селяни, ізоляція яких «не загрожувала інтересам Республіки». Підслідні цієї категорії звільнялись на поруки до прийняття рішення по їхнім справам.

---

[43] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 696. — Арк. 29.

Звільненню «ні в якому разі не підлягають селяни, які брали участь в бандитських і кулацьких виступах»[44], тобто ті, хто брав активну участь в повстанському антикомуністичному русі.

Як на практиці проводилось розвантаження ТПР і ДГПР та які були умови відбування покарання в них можна проілюструвати на матеріалах протоколу № 130 засідання Президіуму Харківського губвиконкому від 22.12.1920 р. З 7 по 17 грудня 1920 р. Адміністративним підвідділом Харківської губернської робітничо-селянської інспекції (далі — РСІ) було організовано обслідування комісією в кількості 50 чол. робітників і робітниць фабрик і заводів всіх 3-х районів міста Харкова «Слідчого дому ув'язнення», ДГПР № 1 (він же — «Концентраційний табір») і камер тюремного підвідділу Губчека.

Загальний підсумок — відсутність ліжок, постільної та нижньої білизни, одягу, дров, бані, медикаментів, культурно-просвітницької роботи, недостатньо продовольства, суворе ставлення адміністрації «аж до самого биття обличчя», запирання у вологі і холодні карцери. Все це було віднесено на рахунок загальної державної розрухи. При цьому в будинку підслідних загальний стан, на думку комісії, був дещо кращим, ніж в ДГПР № 1. «На даний момент працює розвантажувальна комісія і звільняє людей, які потрапили в будинки ув'язнення за крупну спекуляцію, контрреволюційні діяння, людей, засуджених на 10–15–20 років примусових робіт, а червоноармійці, селяни і робітники за самі незначні справи сидять по 3–5 мес. и сидять навіть без пред'явлення звинувачень. Хоча майже чи не половині всіх ув'язнених (573 чол. — 45%) слідчого дому не пред'явлено звинувачень… кількість ув'язнених все збільшується і збільшується з кожним днем… багато ув'язнених рахується за штабами військових частин, за особливими відділеннями, які вибувши з Харкова, увезли справи ув'язнених і таким чином за яку-небудь дрібницю приходиться червоноармійцю,

---

[44] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 54, 58, 60.

який віддав багато сил за справу революції, сидіти чи не до другого пришестя»[45].

07.12.1920 р. був обслідуваний ДПГР № 1 і його 1547 засуджених. В майстернях працювало лише 30-40 чол. В 6 корпусах утримувалось: головний корпус — 735, ротний — 492, одиночний — 74, жіночий — 70 (в 2 камерах), лікарня — 162, так званий «чорний двір» — 14. На один тапчан припадало по 3 чол. Масово спали на цементній підлозі, немиті, в лахміттях. Очолював ДПГР № 1 т. Першин. Одяг, постіль, опалення були майже відсутні. Вікна в своїй більшості не мали скла. Кип'яток не видавався зовсім. Освітлення по камерах було або взагалі відсутнє, або давалось на 5 хв. ввечері. Констатувалось виготовлення взуття в майстерні приватним особам без жодного обліку. Засуджені скаржились перевіряючим, що їм не додають продуктів. Санітарний стан характеризувався як самий плачевний. Повсюди був бруд, мило взагалі не видавалось. Баня, пральня не працювали, в кухні текли котли. Лікарня була вологою, ліки були відсутні, деякі хворі спали на підлозі. Заразні в загальній палаті знаходились тижнями. Вночі медпрацівника не було. Спектаклі, які інколи ставились в установі, більше були для співробітників і гостей. Частину наглядачів становили ще старі жандарми. Членами комісії було звернуто увагу на те, що кримінальний елемент спав на хороших матрацах, ліжках, мав привілеї, а робітники, селяни — на підлозі. Мали місце випадки незаконного тимчасового відпускання додому. Ізоляції засуджених за кримінальні злочини, неповнолітніх від загальної маси не було.

09.12.1920 р. був обслідуваний «Слідчий дім ув'язнення» м. Харкова. Функціонував з січня 1920 р. і був розрахований на 300 чол. Фактично утримувалось 1250 осіб: в головному корпусі — 677, 2-му — 220, 3-му — 214, лікарні — 139. Чоловіки становили 1152 особи, жінки — 97, неповнолітні — 1; робітники — 352, селяни — 223, червоноармійці — 470, решта — 205. На

---

[45] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 693. — Арк. 26.

чолі установи стояв комісар Гордієнко, комуніст; мав 3 помічника. Установа знаходилась у віданні ЧК. Обслуговувалась 110 співробітниками, з яких 13 — комуністи, 27 — за царату були тюремними жандармами. Добре працювала канцелярія, яка сама нагадувала судовим органам про затягування розгляду справ. Водночас недопрацьовувала господарська канцелярія, була відсутня книга чекових вимог на продукти. Вся її робота базувалась на записках. Грошовий оборот практично був відсутній. Дрібні видатки фінансувались з авансу ЧК. Гроші та цінні речі ув'язнених зберігались в так званому «грошовому ящику», але точного обліку не велось, що створювало умови для зловживань. Установа мала 7 коней. повозки по кількості коней. Баня не функціонувала через відсутність дров. Було відмічено, що пральня працювала для «Губутилю», а не для установи, що породжувало антисанітарію. В слюсарній, столярній майстернях виконувались замовлення для чека і установи, в взуттєвій, швацькій — виключно замовлення співробітників установи і ЧК. Через нестачу ліжок, тапчанів ув'язнені масово спали на підлогах. Не вистачало білизни. Дров за час існування установи було отримано лише 88 т, які пішли на приготування їжі, а приміщення не опалювались, були вологі, холодні. Через відсутність електрики освітлювались тільки керосином вночі коридори. Культурно-просвітницька робота не проводилась взагалі. Санітарний стан в цілому був визнаний задовільним. Лікарня знаходилась в стадії формування. Здорові перебували разом з хворими. З серйозними епідемічними захворюваннями нараховувалось 39 ув'язнених. Вагітні жінки не виокремлювались окремо. Поширеним було «мордобиття» співробітниками ув'язнених, поміщення них за найменші порушення в вологі холодні карцери. Камери весь час знаходились на замках. Були відсутні щоденні прогулянки, в туалет ув'язнених з камер не випускали. Члени комісії наголошували на необхідності: присутності представника від кожної камери під час виділення 1/3 вмісту передач в загальний фонд, представника РСІ — при прийманні передач і видачі із загального фонду; вивішувати

відповідні списки і доводити до відома ув'язнених. Хліб, цукор надходили централізовано нормально, решта продуктів харчування — по мірі можливості. Мали місце випадки, коли їжа від неякісних продуктів бувала «огидливою». Посуд був в обмеженій кількості. Кип'яток видавався не завжди. Видавалось на добу на одного ув'язненого 450 гр. хліба, на 24 ув'язнених 409 гр. жовтого цукру (білого цукру в цю ж саму мірку входило 481,38 гр.). Вечеря не видавалась взагалі. Ув'язнені просили надавати їм побачення 3 рази на тиждень тривалістю по 20 хв.

21.12.1920 р. було обслідувано 9 камер, 165 ув'язнених і засуджених тюремного підвідділу Губчека, які опитувались без присутності адміністрації, приймались від них письмові заяви. Комісія виявила наступне. При обстеженні майстерень встановлено, що у великій кількості в швацькій, взуттєвій майстернях виготовлялись дорогі речі без жодного обліку. Велике обурення у членів комісії викликав факт пошиття по 7 шт. штанів на одного співробітника чека, що на той час було немислимою розкішшю. Як наслідок, було висунуто вимогу зробити майстерні державними, а співробітників ЧК обслуговувати лише в самих необхідних випадках. Була відсутня лікарня, здорові перебували разом з хворими. Вразили членів комісії холодні карцери; грубе ставлення співробітників до ув'язнених і засуджених; не надання їм прогулянок і побачень з рідними і знайомими; перевантаженість камер; розподіл продовольства без старост від камер і представника РСІ; заміна співробітниками якісних харчів на неякісні; вологість камер, які знаходились в підвалах; повна відсутність матраців; не видача білизни; гостра нестача води; відсутність освітлення камер. Опалення було в нормі. Пральня була відсутня. В туалет утримуваних з камер виводили лише 2 рази на добу, тоді як «параші» видавались в камери тільки на власний розсуд наглядачів, що породжувало зловживання і було фактично тортурами. Норма харчування була наступною: 450 гр. хліба, 106,5 гр. крупи чи пшона, 106,5 гр. м'яса чи риби, 20,45 гр. жиру, 136,32 гр. муки, яка підмішувалась в гарячу страву, 0,4 гр.

чаю, 20,45 гр. цукру, 3,7 кг картоплі, 2,13 гр. овочів, 13,6 гр. солі, 132 гр. приправи. Але адміністрація не дозволяла видавати цукор, чай, приправи. Їжа варилась щоденно. Посуд був відсутній повністю, їли з розбитих пляшок по черзі. Тютюн не видавався взагалі. При цьому констатувалось, що особливих невдоволень ув'язнені та засуджені не виказували (зрозуміло чому) і зловживань адміністрації, як це не дивно, не було виявлено[46].

Від самого початку організації виправно-трудової системи в УСРР в її основу покладався принцип самоокупності за рахунок праці засуджених. Так, в постанові РНК УСРР «Про табори примусових робіт» від 12.10.1920 р. було зазначено, що «Видатки на утримання табору у відповідності до ст. 35 цієї інструкції розподіляються поміж засуджених з таким розрахунком, щоб утримання табору окупалося працею ув'язнених при повній кількості останніх… Утримання табору і адміністрації при повному складі ув'язнених повинно окупатися працею ув'язнених. Відповідальність за дефіцит покладається на адміністрацію і ув'язнених в порядку, передбаченому особливою інструкцією»[47]. Цікавими в зв'язку з цим виглядають зауваження Центрального Карального відділу (далі — ЦКВ) НКЮ УСРР від 20.08.1920 р. до проекту декрету «Про табори примусових робіт», розробленого НКВС УСРР: «Завдання правильного використання робочої сили представників паразитичного класу населення потребує організації їх попереднього навчання тим чи іншим умінням і ремеслам, що, при досить високому середньому рівні розумового розвитку ув'язнених в цих таборах, потребує всього 2–3 місяці»[48]. Апелюючи до того, що в структурі ЦКВ і його місцевих органах вже існують

---

[46] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 693. — Арк. 24, 28, 30, 31, 33, 35.

[47] Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор. Г.О. Радов, І.І. Рєзник. — К.: ВД «Говард Пресс», 1999. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 115–116.

[48] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 361. — Арк. 9.

технічно-виробничі відділення, які б займались виробничим навчанням засуджених, створенням майстерень в ТПР, а також можливих зловживань комендантів ТПР в питанні працевикористання засуджених, відсутності у комендантів відповідних досвіду і знань, ЦКВ висловився за те, щоб ТПР знаходились у його підпорядкуванні.

Після виходу відповідної постанови РНК УСРР про ТПР НКВС розробив і розіслав на місця циркуляр, який деталізував та доповнив ті положення постанови, які стосувались організації, обліку і оплати праці засуджених. Зокрема, в ТПР повинна була вестись щоденна реєстрація характеру та часу виконуваних робіт. У кожного засудженого на руках повинна була бути трудова книжка встановленої форми, в яку записувалися б характер виконуваних робіт, їхня тривалість, розмір заробітку, відрахувань з нього і штрафів. Установи та організації, які мали бажання винайняти засуджених, спочатку повинні були перерахувати на депозитний рахунок ТПР 50% їхньої зарплати. Якщо робота тривала довше, ніж передбачалось спочатку, депозит повинен був своєчасно поповнюватись. Якщо цього працедавець не робив, комендант ТПР мав право відкликати засуджених з робіт і стягнути плату в судовому порядку. Зароблені засудженими кошти після всіх відрахувань на руки видавались лише при звільненні. В разі нужденності засудженого комендант під свою відповідальність міг видати йому аванс на особисті витрати. При переведенні засудженого до іншого ТПР гроші пересилались на нове місце. Їхній розмір адміністрація визначала на власний розсуд. Записи робочого щоденника повинні були погоджені із записами в трудовій робочій книжці в касовому щоденнику. Гроші, які відраховувались адміністрацією із засуджених, повинні були відразу перераховуватись на поточний рахунок відділу примусових робіт НКВС. На зовнішніх роботах в разі нужденності засудженого працедавець мав право під свою відповідальність видати йому аванс в розмірі не більше 10% зарплати[49].

---

[49] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 22.

Як бачимо, зароблені ТПР кошти повинні були негайно перераховуватись до центру. А фінансувались ТПР місцевою владою у вигляді губернського виконавчого комітету. І тут починались проблеми з недофінансуванням (логіку місцевої влади теж можна зрозуміти — кошти віддавались до центру, тож і нехай він і фінансує вас). Розглянемо для прикладу типовий випадок. Чернігівський губернський підвідділ для фінансування себе самого та Чернігівського ТПР запросив у губернського фінвідділу губвиконкому на 1921 р. суму в розмірі 5280759 крб., але отримав лише 4115075 руб. 50 коп. (78% від запиту, що також непогано, якщо порівняти з сучасними умовами). На чому фінвідділ заощадив? Як завжди, на співробітниках: «Кредит, що запитується, на понаднормові роботи, на преміювання співробітників и на можливе збільшення ставок всього в розмірі 100% от кредиту на утримання особового складу як підвідділу примусових робіт, так і для співробітників концентраційного табору не може бути визнаний таким, що підлягає асигнуванню в повному його розмірі. Штат тільки формується і навряд чи досягне в поточному році прогнозованих в кошторисі норм, необхідність же понаднормових робіт при установі, яка тільки почала функціонувати, також відпадає, преміювання службовців не може бути прийняте в розмірі 100%»[50]. А ще недофінансували оплату електроенергії на освітлення в розмірі 715111 крб., придбання 8 коней по 200000 крб. за 1 коня на загальну суму 1600000 крб., колясок и повозок на суму 2000000 крб. Зате збільшили фінансування харчування засуджених аж на 1140 крб.

Таким чином, дослідивши процес створення та функціонування ТПР і паралельно губернських підвідділів в УСРР в 1920 р., можна зробити наступні висновки:

1. Були створені та функціонували (на різній стадії, особливо це стосується ТПР) губернські підвідділи Харківської, Київської, Катеринославської, Подільської, Волинської, Донецької,

---

[50] ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 26.

Полтавської, Кременчуцької, Олександрівської, Миколаївської, Чернігівської, Одеської губерній і ТПР в наступних населених пунктах: Харків, Суми, Полтава, Лубни, Ромни, Кременчук, Катеринослав, Кривий Ріг, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Одеса, Луганськ, Макіївка, Лисичанськ, Чистяковськ, Олександро-Гружевськ, Бахмут, Таганрог, Дебальцеве, Слов'янськ, Чернігів, Вінниця, Житомир, Київ, Олександрівськ, Кам'янець, Проскурів, Могилів-Подільський, Тульчин, Мелітополь. Даний перелік може вважатися неповним, оскільки хаос громадянської війни та дуже слабка централізація державного апарату в УСРР в 1920 р. породжували ситуацію, коли місцеві органи влади на власний розсуд без санкції відповідних вищих органів влади і без повідомлення останніх створювали та ліквідували ТПР.

2. Більшовики були зацікавлені в створенні розгалуженої системи ТПР (політичний, ідеологічний, соціальний, економічний фактори) і доклали значних зусиль для цього (особливо на фоні тотальної економічної розрухи і суспільного колапсу).

3. Найбільшими за фактичною кількістю утримуваних засуджених були Харківський, Одеський, Київський ТПР.

4. Найбільшою за кількістю ТПР і, відповідно, утримуваних засуджених, була Донецька губернія — 9 ТПР.

5. Фактична наповнюваність засудженими ТПР від планової в різні періоди в різних ТПР становила від 7% до 74%. В середньому цей показник не перевищував 30–40% і залежав від політичної ситуації та міцності державного апарату.

6. Для ТПР була характерна значна плинність засуджених, яка могла доходити до 400% за місяць від фактичної наповнюваності.

7. Відсоток залучення засуджених ТПР до оплачуваних зовнішніх робот становив в різні періоди в різних ТПР від 7% до 50%. Збільшенню цього показника заважали загальна економічна розруха та величезний рівень безробіття в суспільстві. В усякому випадку через низьку собівартість облаштування та утримання ТПР останні були дуже економічно вигідними радянській владі.

8. Засуджені масово призначались на штатні посади (до 30% всіх посад) в губернські підвідділи та ТПР, в основному, канцелярії, бухгалтерії, охорони (з числа колишніх червоноармійців). Були випадки, коли засуджені займали навіть посаду фактично 1-го заступника коменданта ТПР. Не призначались засуджені тільки на штатні посади наглядачів.

9. Основну масу утримуваних в ТПР становили особи, засуджені не за суто кримінальні злочини, а за політичними, ідеологічними, соціально-економічними факторами, військовополонені.

10. Середня фактична одномоментна чисельність утримуваних засуджених в ТПР в різні періоди коливалась в межах 5–10 тис. осіб.

11. Найбільш проблемними питаннями в діяльності ТПР були кадрове, матеріально-побутове, медичне забезпечення, дотримання законності, обладнання майстерень.

12. Рівень оплати праці та продовольчо-речового забезпечення співробітників губернських підвідділів та ТПР був недостатнім для задоволення елементарних першочергових життєвих потреб, але на фоні гіпербезробіття це була хоча б якась можливість більш-менш надійного заробітку. Однак такий підхід держави, як засвідчив історичний досвід, є тупиковим і дуже негативно позначався на стані та якості як кадрової комплектації, так і несення служби. Як відомо, дешевий чиновник в кінцевому підсумку обходиться державі дорого.